

Urszula Sokólska
Białystok

Elementy kresowe w języku „Szczenięcych lat” Melchiora Wańkowicza

Melchior Wańkowicz, urodzony w Kalużycach na Mińszczyźnie, wychowany w kowieńskich Nowotrzebach, do swoich kresowych korzeni, do krainy dzieciństwa położonej na ukochanych niezwykle barwnych Kresach powraca w wielu utworach. *Szczenięce lata*¹ są pod tym względem dziełem szczególnym². Jest to niezwykła książka przepojona poczuciem komizmu i anegdotyzmem, z którymi tylko Boy i Słonimski mogliby współzawodniczyć, a jednocześnie

¹ Kraków 1978 (W dalszej części artykułu przy cytatach pochodzących ze *Szczenięcych lat* podawane będą jedynie numery stron).

² Ta książeczka już w 1943, kiedy się ukazała, była odległa o stulecie. A może i o dwa, bo na głębokich Kresach konserwowały się obyczaje z końca XVIII wieku; zob. M. Wańkowicz, *Szczenięce lata*, przedmowa, s. 5.

stanowiąca pełne liryzmu, ale i trzeźwego poczucia wistości, pożegnanie kresowej kultury ziemiańskiej³.

Wańkowicz tak oto wspomina rodzinne strony: *Majątek babki, kupiony, a położony w przepięknej dolinie Niewiaży o szesnaście wiorst od Kowna, dzierzony był od czterech pokoleń w rękach matriarchatu, dził w linii kobiecej z matki na córkę, z babki na wnuczkę. A że dziedziczki żyły krzepko i długo, rękę zaś miały twardą i zwyczaje starodawne, zachował czaj żywcem przeniesiony z początków XVIII stulecia 16; Tu, w Kowieńszczyźnie, żyliśmy bardziej „po domowemu”; wszak od krzyżackich czasów nikt nas nie „ruchał” i życie dworu było przetransponowanym na wiejskiej chaty 36. W ojcowych Kalużycach, wyrosłych jako placówka kresowa na -Dnieprowej, nad Berezyną, pośród ludu prawosławnego, inaczej, bardziej manu militari, bardziej feudalnie układało się życie tamecznego dworu 36.*

Jednym ze sposobów budowania tej niezwyklej, odległej o całe stulecie, atmosfery utworu jest język zawierający charakterystyczne elementy kresowe⁴, polszczyźnie ogólnej nie znane. Przyjmuje się, że jest to język polski przenoszony w różnych momentach dziejowych na tereny etnicznej Rusi

³ J. Kwiatkowski, *Literatura dwudziestolecia*, Warszawa 1990, s. 261.

⁴ Termin *kresowizm* do dziś budzi poważne kontrowersje terminologiczne i znaczeniowe; por. B. Nowowiejski, *Kresowizm – co to takiego?*, [w:] *Wilno i Kresy północno-wschodnie*, t. III, pod red. E. Feliksiak i B. Nowowiejskiego, Białystok 1996, s. 43–61. W poniższym tekście terminem tym posługuję się w takim rozumieniu, jakie zaproponowała Z. Kurzowa w pracy *Elementy kresowe w języku powieści powojennej*, Warszawa 1975.

oraz Litwy wskutek różnych wydarzeń historycznych i związanych z tym ruchów migracyjnych Polaków, również nakładania się na siebie kilku kultur: polskiej, litewskiej i ruskiej. Powstały w ten sposób język rozwijał się w znacznym stopniu niezależnie od rdzennej polszczyzny, wchłaniając liczne elementy zaczerpnięte z ruskiego podłoża językowego⁵.

Przedmiotem rozważań w poniższym artykule staną się zastosowane w powieści środki językowe dotyczące zjawisk z zakresu fonetyki, fleksji, składni, słowotwórstwa i słownictwa. Zwraca na przy tym zostanie uwaga na istotne różnice w mowie Wańkowicza–narratora oraz bohaterów powieści *Szczeniące lata*. W związku z tym, cytowany materiał językowy będzie w obrębie każdego z podrozdziałów dzielony na dwie grupy: materiał pochodzący z warstwy narracyjnej i materiał pochodzący z warstwy dialogowej.

1. FONETYKA:

1.1. Samogłoska *e* realizowana jest w pozycji nieakcentowanej jako *i*:

1.1.1. Warstwa narracyjna: ...*słuchała komplementów* 94;

1.1.2. Warstwa dialogowa: *zapełni* 43 ; *idzi* 31; *Nia idź pan tak, ona kozyra ma* 24; *kwitni* 36. Ta charakterystyczna dla obu odmian polszczyzny kresowej wymowa wiąże się, zdaniem niektórych badaczy, z określonymi kategoriami gramatycznymi⁶. Szczególną skłonność do redukcji

⁵ Mam tu na myśli szczególną odmianę tej polszczyzny, tzw. polszczyznę północnokresową opartą na substracie białorusko-litewskim; zob. Z. Kurzowa, *Elementy...*, s. 9.

⁶ I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa, *Język polski na Kresach północno-wschodnich dawniej i dziś*, [w:] *Historia i współczesność języka polskiego na Kresach wschodnich*, pod red. I. Grek-Pabisowej, Warszawa 1997, s. 42.

ma e występujące po spółgłosce miękkiej⁷ lub w pozycji przed jotą⁸.

1.2. Charakterystycznym dla kresów północnych zjawiskiem jest asynchroniczna wymowa obu nosówek. Zjawisko to występuje nie tylko przed spółgłoskami zwartymi i zwartoszczelinowymi (**miesionc** 31, **obojentny** 31, **bendzie** 31, **na londzie** 31, **zajency** 22, **wengorz** 31), ale również przed szczelinowymi (**wonż** 31). Z polskich gwar Wileńszczyzny i Kowieńszczyzny wywodzi się nie znana polszczyźnie kresowej przed XIX wiekiem asynchroniczna wymowa samogłosek nosowych w wygłosie⁹. Ogólnopolska nosówka **o** realizowana jest w wygłosie jak **oń**¹⁰, np.: **wychodzoń** 31, **grożoń** 31, **prześmiewajoń** 31. Z. Kurzowa przypuszcza, że autorowi nałożyły się tu dwie sprawy: rozłożona wymowa wygłosowego **o** jako **on** oraz białoruska końcówka narzędnika żeńskiego $-o_n^i$ / $-a_n^i$ odpowiadająca polskiej $-o$ ¹¹.

Wygłosowa nosówka $-ę$ realizowana jest jako $-eń$ lub $-am$ ¹². ...nie **bojam** się 36, ...znaczy **sień** 31, ...**sień** robi 48, ...pokołysz **dziecień** 35, ...tedy ja **milczeń**, a oni proszą **sień** 83, ...więcej mężczyznów **sień** z. wynotowane tu przykłady pochodzą z wypowiedzi bohaterów powieści.

1.3. Typową cechą dialektu wileńskiego jest akanie. Polega ono na wymowie nieakcentowanych samogłosek **o**, e

⁷ Por. A. Zdaniukiewicz, *Gwara Łopatowszczyzny. Fonetyka, fleksja, słowotwórstwo*, Wrocław 1972; zob. też: Z. Kurzowa, *Elementy...*, s. 45-46.

⁸ I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa, *Język polski...*, s. 43.

⁹ Por. na ten temat: Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 250.

¹⁰ Zadziwia przy tym brak w tekście przykładów na realizację nosówki tylnej jako $-o$.

¹¹ Z. Kurzowa, *Elementy...*, s. 46.

¹² Por. też u Iwaszkiewicza; zob. Z. Kurzowa, *Elementy...*, s. 46.

(w tym również e zdenalizowanego) jak **a**, co prowadzi w konsekwencji do redukcji zasobów fonemów samogłoskowych z pięciu pod akcentem do trzech w pozycji nieakcentowanej. Pociąga to za sobą poważne konsekwencje zarówno w systemie fleksyjnym, jak i składniowym.

1.3.1. Warstwa narracyjna: ...my **dawolni** 104 (forma zapisana kursywą w tekście powieści).

1.3.2. Warstwa dialogowa: **przyszłasz** 'przyszleś!' 22, **nie widza** 23, **nie moga** 23, ... **wengorz** (...) **na ziemia idzi** 31, ... **miesionc na pełnia** 31, **A rada jemu można dać, kiedy kto praktyka ma** 31, **Ja potnieja cała i mówia akt strzelisty do świętego Antoniego** 83, **Nia benda, nia benda, jak sobie kcecie** 35, **Wymaluje mu na suficie nimfa, znaczy sień, nad ruczajem na poduszce** 36, **Ala¹³ nie to, co myślisz** 50, **Pan Gracjan byle sierota zawstydzić** 83, ... **nia idź pan tak** 24, **jestasz** 'jesteś' 51.

1.4. Mieszanie spółgłosek **š, ž, č** : **s', z', c'**: **ś, ź, ć** : **s, z, c** obserwować można w zabytkach kresowych już w XVI i XVII wieku. *Czasy nowsze (przełom XIX i XX wieku)* dodały do wahań **Š–Ś** jeszcze jedną pozycję w końcówce 2. os. 1.p. czasu przeszłego czasownika: **byleś/bylesz** pod wpływem polskich gwar ludowych na Wileńszczyźnie¹⁴. W *Szczenięcych latach* zanotowano następujące przykłady (wyłącznie w partiach dialogowych): **paszkustwa** 22, **jestasz** 51, **ci wiesz** 'czy wiesz' 31, **wypuczyłasz** 24, **A ty rudy psie, zajency przyszłasz strzelać, ci co – przerywał nagle kazanie** 22; **ciż** 'czyż' 78. Jest to, jak wynika z badań, zjawisko typowe dla międzywojennej potocznej polszczyzny wileńskiej¹⁵.

¹³ Tu w znaczeniu 'ale'.

¹⁴ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 249.

¹⁵ I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa, *Język polski...*, s. 57

2. FLEKSJA:

W powieści znajdujemy nieliczne odstępstwa od normy ogólnopolskiej w odmianie wyrazów. Te charakterystyczne dla dialektów kresowych zjawiska są rezultatem bezpośrednich wpływów białoruskich, albo rezultatem zachowania archaizmów dzięki peryferycznemu położeniu Mińszczyzny i Kowieńszczyzny w stosunku do rdzennych terenów polskich¹⁶.

2.1. Wahania w doborze końcówek równoległych, np.:

2.1.1. Warstwa dialogowa: **-a** zamiast **-u**: ... *takiego drugiego dęba w całej okrugie nie znaleźć* 99.

2.1.2. Warstwa narracyjna: **-e / -owie**, np.: *durniowe* 52 / *durnie* 81.

2.2. Końcówka **-ów** występuje w D. l.mn. rzeczowników miękkotematowych¹⁷, rzeczowników rodzaju żeńskiego oraz przy rzeczowniku *mężczyzna*:

2.2.1. Warstwa narracyjna: ... *kwietnych rabatów* 31, *świerszczów* 34, *krzyżów* 119.

2.2.2. Warstwa dialogowa: *mężczyznów* 31.

2.3. Użycie krótkich form zaimkowych zamiast długich: ... *wysłała mię* 15, ... *ustawił mię* 111. Przykłady pochodzą wyłącznie z warstwy narracyjnej.

2.4. Wahania w zakresie liczby są sporadyczne, np. : *Panie kapitanie, czemu nie grasz na organie* 39. Użycie liczby pojedynczej przy rzeczowniku, który w polszczyźnie ogólnej występuje wyłącznie w liczbie mnogiej, tłumaczyć na-

¹⁶ E. Stachurski, *Regionalizmy kresowe w powieści poetyckiej Antoniego Malczewskiego*, Rocznik Naukowo-Dydaktyczny, Prace Językoznawcze, z. 38, s. 126.

¹⁷ Zob. też: J. Joachimiak, *Regionalizmy północnokresowe w utworach W. Abramowicza (Przyczynek do badań nad kulturalną polszczyzną wileńską w dwudziestolecu międzywojennym)*, „Poradnik Językowy”, 1996, z. 10, s. 47.

leży przede wszystkim koniecznością zachowania rymu w żartobliwej dziecięcej wyliczance.

2.5. Brak końcówek osobowych w czasie przeszłym przy czasowniku. Formy osobowe zastąpione zostają zaimkami osobowymi:

2.5.1. Warstwa narracyjna: ... **wrócili my** do domu 120.

2.5.2. Warstwa dialogowa: *Pan* **kazał** – *tak ja* **poszła** w takie, za przeproszeniem, miejsce i **zamknęła** się 83; ... *to my* i **wyszli** 84, ... *jak ten raz ja* **nie zasłużył** 80.

2.6. Inne, niż w polszczyźnie ogólnej, formy imiesłowów oraz form osobowych czasownika, np.: **patrzaj** 56, **przyszłasz** 22 ('przyszleś' zamiast **przyszedłeś**), **weszedszy** 31. Charakterystyczna dla kresów jest końcówka **-m** w 1.os. l.mn. czasu teraźniejszego, np.: **prosim** 52, **siedzim** 65, **Dziękujęm** – *mówią* – **wszystkim my** dawolni 104. Wszystkie cytowane tu przykłady pochodzą z dialogów.

3. SKŁADNIA:

W *Szczenięcych latach* nie obserwujemy zbyt wielu zjawisk składniowych o północnokresowym rodowodzie. Na uwagę zasługują tu następujące zjawiska:

3.1. Orzecznik rzeczownikowy w mianowniku:

3.1.1. Warstwa narracyjna: *Wuj Sewerutek* **był** *dobroduszny grubas i safandula* 29, ... *jeśli ojciec* **był** *Dawid, (...) to on* **okaże się** *Hetman* 82, *Tol* **był** *chłopak jak świeca* 89, *Proboszcz* **był** *impetyk, ale miał złote serce*.

3.1.2. Warstwa dialogowa: *Ale mój mąż* **nieboszczyk, był** *człowiek jak z ciasta* 68, *Ciż ja* **jaki** *kalwin, panoczku, albo inny* **złodziej?** 78, ... *ty* **porządna dziewczyna** *jesteś* 88.

3.2. Niezgodność rodzajowa liczebnika i rzeczownika. Użycie liczebnika w formie niemęskoosobowej przy rzeczowniku męskosobowym, np.: ... *przy czym się* **wróżyło:** *erczyk,*

perczyk, puma guli –wylecieli na Trzy Króli 39 (przytoczenie włączone do narracji).

Przykładem zamieszania w obrębie rodzaju jest stosowanie form męskorzeczowych dla rzeczowników męskoosobowych oraz łączenie tych rzeczowników z formami niemęskoosobowymi czasownika, przymiotnika i zaimka, np.: *Poważne sąsiady na nas Wańkowiczów, kalużańskich miały poglądy wyrobione i niezłomne (...) były to zagorzałe domatory 15, ...nocowały osobniki płci męskiej, które o swej męskości musiały mieć grube wątpliwości – różne kanoniki, różne doktory łyse a dychawiczne, mecenasy i krauzyperdy trzy ćwierci do śmierci. (...) cała męska reszta, bez względu na to, ile sztuk się zjechało, lokowana była na balkonie 26; ...ziemiańskie synki studiowały 88, ...przywoził jakieś typy 127, ...te wszystkie dryblasy tak powtarzały dowcipy pokoleniami 39*. W niektórych opracowaniach zjawisko tego typu uważane jest za regionalizm. Tutaj mamy raczej do czynienia z wyrażaniem negatywnych uczuć w stosunku do prezentowanych osób. Widać wyraźnie, że Wańkowicz żartuje sobie ze znajomych, często pisze o nich z wyraźną drwiną, na co bez wątpienia wskazuje szeroki kontekst, a formy niemęskoosobowe ową niechęć i ironię uwydatniają.

Niekiedy forma niemęskoosobowa określa pozytywny, raczej familiarny stosunek autora do opisywanych osób, ale wówczas Wańkowicz wprowadza przymiotniki o pozytywnym nacechowaniu emocjonalnym: ...*dzielne kochane chłopaki 126*.

3.3. Zdarza się użycie biernika zamiast dopełniacza po przeczeniu, np.: ...*i mimo solidne i uważne objadanie się, iżby na wszystko miejsca starczyło, miejsca tego nie starczało 37*. Jedyne przykłady ilustrujący to zjawisko pochodzą z warstwy narracyjnej.

3.4. Charakterystyczna dla polszczyzny kresowej jest konstrukcja **dla** + dopełniacz zamiast celownika:

3.4.1. Warstwa narracyjna: *No i osiadł w Kalużycach, dla mnie zostawiając matczyne Nowotrzeby* 62.

3.4.2. Warstwa dialogowa: ... *wszak ja dla kuchcika dałam trzy duże noże* 68.

3.5. Obserwujemy tu również nieliczne przykłady zamieszania w zakresie użycia zaimka zwrotnego **się** przy czasowniku, np: ... *a oni proszą się* 80. Mamy tutaj do czynienia z użyciem zaimka zwrotnego przy czasowniku, który w polszczyźnie ogólnej tego nie wymaga.

4. SŁOWOTWÓRSTWO:

Wyekscerpowany z powieści materiał daje przegląd charakterystycznych dla polszczyzny kresowej formantów słowotwórczych, np.:

–**uk**: **gniaduk** 28, *W gniaduku (...)* *gra śledziona* 28, **lokajczuk** 28, 30 (też **lokajczyk** 28, 29), **dzieciuk** 4, 47, **zwierzuk** 46. Silnie zaznaczone są tutaj nazwy osobowe z formantem –**uk**, tworzone od nazwisk bądź imion ojców: **Pietruk** 28, 30, **Józiuk** 46, **Bałtruk** 46, **Mińczuk** 40, **Wańkowiczuk** 39. Najczęściej antroponimy te nazywają przedstawicieli niższych stanów¹⁸ i określają przede wszystkim synów, rzadziej dzieci w ogóle. Niekiedy zdarza się użycie tego przyrostka w nieco innej funkcji, np. imię **Pietruk** w powieści oznacza nie tylko ‘syna Piotra’, ale też ‘Piotra’¹⁹.

¹⁸ Wańkowicz używa niekiedy kolokwialnej formy dla nazwania szlachcica, np.: *Wańkowiczuk*, *Mińczuk*; zob. U. Sokólska, *Nazwy osobowe w „Szczenięcych latach” i w „Zielu na kraterze” Melchiora Wańkowicza*, [w:] *Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych. Studia Slawistyczne. Materiały z Międzynarodowej Konferencji Onomastycznej, Białystok – Supraśl 26–27 X 1998*, pod red. Z. Abramowicz i L. Dacewicz, Białystok 1999, t. I, s. 303–304.

¹⁹ Tamże, s. 303.

- eńk**–: *biednieńka* 128, *chytreńki* 102;
 –**owaty**: *złodziejowaty* 54;
 –**unio**: *proboszczunio* 50.

W zakresie formacji słowotwórczych szczególną uwagę zwracają deminutywa i hipokorystyka. Kategoria ta pod względem formalnym co prawda zgodna jest z normą ogólnopolską, jednak stopień nasycenia tekstu zdrobnieniami jest znacznie silniejszy niż w polszczyźnie ogólnej²⁰, np.: *składzik* 16, *pokoik* 16, *wąsikami* 23, *turkusik* 24, *brylancikami* 24, *figurka* 30, *łódeczka* 31, ...*cel mych wzdychań*, *śliczna główka Steni Kulwiecówny* 30, *szpaczki* 32, *wietrzyk* 32, ...*bursztynowe stworzonko z dwiema krwawymi rankami śrucin na białym brzuszku* 32, *kufelek piwa* 35, *szlachcianeczka* 36, *drzewko* 38, *koszyczkach* 38, *firciki* 38, *garnuszek* 39, *wilczek* 40, ...*szare postaci babulek* 47, *zwierzątko* 45, *ciałko* 45, *cerkiewki* 87, *stryjaszek* 52, *uliczka* 52, *dębuszek* 53, *pastuszek* 54, *podstaweczki* 67, *misiutek* ‘mały miś’ 71, ...*nad leśnymi bagienkami* 118, ...*przed wódeczką i przed obiadkiem* 103, ...*śpiewa na pagóreczku suchutkim w pantofelkach panienczka* 117, *szaraczków* ‘zajęcy’ 120, *Złamać cieniutką gałązkę, chlupnąć cichutko błotem* 123, *sosenki* 122, *wolniutko* 123, *stryjcio* 132; także liczne imiona: *Alinka* 72, *Mikołka* 88, *Sewerutek* 22, *Turcia* 49, *Melaś* 29, *Bodzio* 42, *Kundzia* 44, *Brunuś* 46, *Adelcia* 107, *Walercia* 17, *Kaziunia* 127 itp.

Większość cytowanych tu przykładów pochodzi z warstwy narracyjnej. Cudzysłowem Wańkowicz opatruje nieliczne rzeczowniki tego typu: *pokoik*, *składzik*. Z dialogów zaczerpnięto przykłady: *biednieńka*, *gniaduk* i *panieneczka*.

²⁰ Na żywotność i produktywność formantów zdrabniających w potocznej mowie Wilnian zwracano już wielokrotnie uwagę; por. Z. Kurzowa, *Elementy kresowe...*, s. 52.

5. SŁOWNICTWO REGIONALNE:

W tekście powieści, tak ściśle związanej z mińską i kowieńską rzeczywistością, nie brakuje elementów leksykalnych, które polszczyzna przejęła z języka białoruskiego, rosyjskiego, litewskiego, rzadziej ukraińskiego. Zdarzają się tutaj nawet specyficzne archaizmy implikowane tematyką utworu. Wyekscerpowane wyrazy są bardzo charakterystyczne dla peryferycznego dialektu kresowego, a znamienne jest to, iż Wańkowicz, z reguły unikający prowincjonalizmów, stosuje dialektyzmy leksykalne nawet w warstwie narracyjnej powieści. Cały materiał leksykalny został sprawdzony w słownikach języka polskiego XIX i XX wieku²¹.

5.1. Słownictwo zaczerpnięte z warstwy narracyjnej:

bajura ‘kałuża’: ...*eskapada zakończyła się w pięknej bajurze* 22. SW jako *gwarowe*, SJP ‘bajoro’ jako *dawne*, SGP spod Tarnopola. Wyraz znany był dawnej polszczyźnie kresowej²², poświadczony jeszcze w okresie międzywojennym w okolicach Lwowa²³.

basarunek – tu ‘reprimenda, kara’: *Oficerowie, bardzo mili z kurtuazją dawali siostrze i kuzynkom wyjaśnienia.*

²¹ A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1974, (skrót: SEB); J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków 1900–1911, (dalej skrót: SGP); J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Warszawa 1900–27, (skrót: SW); S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Warszawa 1994–95, (skrót: SL); *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, t. I–IX, Warszawa 1958–69, (skrót: SJP); *Słownik języka polskiego*, pod red. Orgelbranda, t. I–II, Wilno 1961, (skrót: SWil).

²² S. Hrabec, *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII wieku*, Toruń 1949, s. 56.

²³ Z. Kurzowa, *Polshczyzna Lwowa i kresów południowo wschodnich*, Warszawa–Kraków 1983, s. 136.

Aż wreszcie, kiedy późnym wieczorem zziąjani, umęczeni, wróciliśmy ze sztabem do domu, jakoś tak się zrobiło, że wojskowi znaleźli się w jadalnym.

pannom **basarunek**, co się zowie. Zaskoczona dokonanym faktem, pani prezydentowa podać kolację z trunkami w jadalnym, ale sama nie ukazała się, ani wnuczkom nie pozwoliła 51. SL w znaczeniu 'nagroda, nawiązka', SWil w tym znaczeniu jako przenośne, SW jako gwarowe, SJP jako dawne.

bidka 'dwukółka': Na **bidce** siedział nasz Henocho zmar-twiały z trwogi w uściskach niedźwiedzia 71. SL i SW.

blin 'placek': ...leciała jak miękki **blin** po jaśni nieba 32. SWil 'placek z mąki żytniej lub gryczanej' bez przy-kładu, jako zapożyczenie z ros., SJP poświadczają 'naleśnik z mąki żytniej lub gryczanej' bez kwalifikatorów, zapoży-czenie z języka rosyjskiego.

bucz 'sieci': ...stawał rybak **bucze** 43. SWil poświad-cza, SW z Litwy jako gwarowe, SJP jako regionalne z Chodźki, SGP z pld. i pln. kresów; również w okolicach Lwowa²⁴.

burka 'rodzaj okrycia od deszczu': ...grzbiet stangreta i potężny okap sławuckiej **burki** siedzącego obok stangreta rządcy 62. SL m.in. w tym znaczeniu, również SWil i SW; SJP jako dawne z tureckiego. Według SEB nazwę przejęli-śmy bezpośrednio z Rusi, ale źródłem rzeczownika jest per-skie lub tureckie **bur** 'rudawy, lisi kolor'.

chmyzek 'mały, niepozorny konik': Mówi się o psich fi-glach, ale niedźwiedzie im nie ustępowały. Razu pewnego wpadł pod ganek oszalały **chmyza**, **chmyz** jako nieużywane 'mały, niepozorny czło-

²⁴ Tamże, s. 154.

wiek', 'mały niepozorny konik'; SW i SJP **chmuza**, **chmyz**, **chmyza** jako gwarowe z ukraińskiego.

ciarach 'ubogi szlachcic': ...*umiał odróżnić pana z panów od miejskiego ciaracha* 77. SW jako gwarowe 'ubogi szlachcic' z przykładem z Mickiewicza: *Wej, ciarachy, dyć i my nie było*, od **ciarać** 'walać, brukać', SJP jako gwarowe, *pogardliwe*.

chojar 'choinka, świerk': ...*jarząbki*

SL **choja**, SW jako gwarowe z Sienkiewicza, SJP bez kwalifikatorów, ale wyłącznie z przykładami z XIX wieku.

czynownictwo 'zespół czynowników': ...*posyłało się tacę z wódkami i zakąskami dla różnego czynownictwa, które podejmował rządca*

dawne 'w Rosji carskiej urzędnik państwowy'.

dacha 'obszerne okrycie z futer': *Ściągają*

burkę z dachy, dachę z bekieszy, bekieszę ze swetra, sweter z kurtki uczniowskiej 28. SW z mongolskiego za pośrednictwem rosyjskiego, SJP.

dziopa 'prosta, niewykształcona dziewczyna': ...*przyjęto już jakąś*

odrabiały dniówki 111. SW bez przykładów jako gwarowe.

harap 'bicz myśliwski z krótkim biczyskiem': ...*śląd cięcia harapem* 79. SL i SWil w tym znaczeniu, SW bez kwalifikatorów z tekstów Sienkiewicza, Zabłockiego, Chodźki; SJP.

hładysz – tu 'zawartość hładysza': ...*zastał misia mieszącego*

śmietany 71. SWil jako *provincializm* 'naczynie gliniane w kształcie dzbana służące do zbierania śmietany', SJP w znaczeniu 'naczynie gliniane' z jako zapożyczenie z języka

białoruskiego; por. na ten temat uwagi Z. Kurzowej w pracy poświęconej polszczyźnie Wileńszczyzny²⁵.

kałamaszka ‘rodzaj powozu’: ...zaciekły bunt przeciw tym słodkim nabożeństwom (...) przeciw szlacheckiej burżuazji kowieńskiej (...), **kałamaszkami** w robocze konie truchtającej do parafialnych kościołów 40. SW jako nieużywane ‘powóz łubem wybity’, SW jako gwarowe z przykładami z tekstów Mickiewicza, Słowackiego i Chodźki; SJP wskazuje na białoruskie pochodzenie wyrazu. Rzeczownik poświadczą Z. Kurzowa²⁶.

kołduny ‘kluski nadziewane surowym mięsem’: Kiedyś na *prima aprilis* podano kopiasty półmisek **kołdunów** nadzianych... *trocinami*. Szlagon zjadł pięć **kołdunów** nie mrugnawszy okiem 23. SWil jako prowincjonalizm litewski, SJP bez kwalifikatorów z przykładem z Listów Mickiewicza: *Mamy nadzieję, że nas odwiedzisz na dłużej; sprawimy ci barszcz i kołduny, i nie wątpię, że skosztowawszy ich poweźmiesz wielkie wyobrażenie o naszej Litwie*.

kumpie ‘szynka w pęcherzu’: ...kazała dać (...) dwa **kumpie**, oselkę masła 56. SWil, SJP jako dawne i regionalne z tekstów Mickiewicza, z informacją: zapożyczenie z litewskiego **kumpis** ‘szynka wieprzowa, niegotowana’.

kurhan ‘wielka, wysoka mogiła, kopiec usypany na pamiątkę jakiegoś wydarzenia’: ...**kurhany** niby trąd wyskakiwały na ornych polach 97. SW bez kwalifikatorów jako zapożyczenie z tureckiego, SJP z tureckiego **kurgan** ‘ogród’, za pośrednictwem ukraińskim.

lokajczuk ‘młody lokaj, niekiedy syn lokaja’: Stary rządcą, kilka pokojówek, **lokajczuk** pomagający wygramolić się z sań 28. SW jako gwarowe, SJP jako regionalne.

²⁵ Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich od XVI do XX wieku*, Warszawa–Kraków 1993, s. 360.

²⁶ Tamże, s. 367.

łapeć ‘obuwie’: ... wparł **łapeć** w wilgoć czarnej burty 102, ... flegmatycznie sznuruje **łapeć** 114. SL ‘obuwie ze skóry drzewa’ z ros., SW bez kwalifikatorów, SJP ‘obuwie zrobione z łyka, słomy lub kory’.

ożyna ‘jeżyna’: Niewiaża, głęboka przejrzysta rzeka, wolno płynęła nalana aż po zielone brzegi splątanych dzungli **ożyn** i **łozy** 31. SWil odsyła do **malina**, SW jako gwarowe, przejęte z języka ukraińskiego, SJP – regionalne z przykładami z dzieł Mickiewicza.

pacanka ‘ słonina przypiekana nad ogniem’: **Pacanka** gotowa. *Krople rozpuszczonej słoniny padają na czarny chleb* 120. SW z kwalifikatorem gwarowe, SJP z informacją o braku l.mn., jako gwarowe.

plaskacz ‘uderzenie wewnętrzną częścią dłoni’: ... *solil mi jednego plaskacza po sempiternie* 30. SW i SJP **plaskać**. W dawnej polszczyźnie wileńskiej **plaskać**, **plasnąć** ‘klepać, klepnąć’ znacznie szerzej rozpowszechnione niż **klepać**²⁷.

pojata ‘nazwa altany’: *Siedzieliśmy w altanie na górze, Pojata* zwanej 21. SWil ‘mit. córka Kiernusa, księcia litewskiego albo matka Kukuwojtysa, jedna z dadżawirek lub bohaterek religijnie czczonych’.

punia ‘stodoła’: *Wypadłszy na kwik koński z puni, zobaczyliśmy konia z zadem wyrwanym* 75, *No, a tu właśnie była noc i punia*, a *dziewki – owoc zakazany – na sianie* 104, **Punia** czyli *odrynka*, jak mówimy na Kowieńszczyźnie, *po koroniarSKU po prostu stodoła (jak ci koroniarze najpiękniejszą rzecz potrafią wyświechtanym słowem nazwać!) stoi pośrodku łąki* 102–103, **Punia** *jest postawiona z okrągłaków* 104. SW i SJP jako gwarowe.

rojst ‘bagno’: *Wańkowiczów było jak rojstu w Mińszczyźnie* 15. SWil – lit. **raistaw**, SW jako gwarowe, SJP –

²⁷ Tamże, s. 405.

rojst jako regionalizm wschodni, odsyła do **mszar**. Nazwę stosują w swoich powieściach między innymi M. Kuncewiczowa i T. Konwicki. Szczegółowo jej zasięg omawia A. Zdanukiewicz²⁸.

ruczaj ‘strumyk, potok’: ...wymaluje mu na suficie (...) *nimfa nad ruczajem* 36. SL jako dawne, SW i SJP bez kwalifikatorów z dzieł Mickiewicza.

sierzity ‘gniewny, zapalczywy’: ...*posłyszeliśmy wkrótce sierzite sapanie i ukazał się nam zdetonowany proboszcz, niosąc w ręku postrzeloną* dawne, SWil bez kwalifikatorów, SW jako staropolskie, SJP tylko **sierzić się** jako przestarzałe.

sołdat ‘żołnierz’: ...*stary mikołajewski sołdat* 52. Znane polszczyźnie wileńskiej²⁹.

sotnia ‘oddział złożony ze 100 osób’: *Kozacy jadą (...). Istotnie łąką* rowe, SW ‘setka’ z dzieł Kochanowskiego i Rzewuskiego, zapewne zapożyczenie z rus. ‘prosty szeregowiec’, SJP z kwalifikatorem dawne.

szlagon ‘szlachcic’: *Lajdaku – krzyknął – szlagon płacząc z wściekłości słowa* 30. SW bez kwalifikatorów ‘szlachcic, hreczkosiej’, SJP ‘ironicznie o szlachcicu’.

świren ‘stodola, spichlerz, skarbczyk’: *Czekały już na tę chwilę od lat – dębowa trumna w świrnie, pluszowa suknia w komodzie i wymurowana nisza w kapliczce* 56. Wyraz został zapożyczony w wieku XVI, ale nigdy nie objął całego polskiego obszaru językowego, występował wyłącznie jako regionalizm wschodni. Liczne jego wystąpienia odnotowano w inwentarzach litewskich³⁰, ale ani Cn,

²⁸ Por. na ten temat: Z. Kurzowa, *Elementy...*, s. 80.

²⁹ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 430.

³⁰ M. T. Lizisowa, *Studia nad słownictwem...*, s. 167.

ani SPas nie poświadczają lituanizmu, SL, SWil, SJP jako dawne, odsyła do *świron*, SGP z przykładami z Wileńszczyzny i Augustowskiego. Jak wykazuje T.Zdancewicz współcześnie granice występowania tej nazwy wyznacza się po linię Olecko–Rajgród–Supraśl–Suraz–Bielsk Podlaski–Kleszczele³¹.

tameczny ‘tamejszy’: ...*bardziej feudalnie układało się życie tamecznego dworu* 36. SL w XVIII wieku, SWil, SW odsyła do *tamejszy*, SJP jako wychodzące z użycia. Znane w polszczyźnie XVII wieku³², występuje u filomatów i filaretów³³. Forma zaimkowa żywa w dialekcie wileńskim lat międzywojennych, być może pod wpływem ruskim. Niektórzy badacze wskazują jednak na odwrotny kierunek zapożyczenia³⁴.

traktament ‘poczęstunek’: *Tacy goście jak organista otrzymywali miast Stankunowicz, prosty, mało piśmienny dzierzawca, (...), którego ojcu (...) odebrano grunt za udział w powstaniu siadał z nami do stołu* 49. SJP jako dawne. Na tle języka litewskiego XX wieku wyraz stanowi w dialekcie północnokresowym archaizm leksykalny³⁵.

³¹ T. Zdancewicz, *Litewskie i ruskie zasięgi słownikowe na Białostocczyźnie. Z polskich studiów slawistycznych*, ser. 2 – *Językoznawstwo*, Warszawa 1963, s. 288.

³² Por. B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII wieku*, Wrocław 1983, s. 155.

³³ Z. Kurzowa, *Język filomatów i filaretów. Słowotwórstwo i słownictwo*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1963, s. 152.

³⁴ Por. na ten temat uwagę Z. Kurzowej: A. Bułyka notuje *t a m e ċ n y* w języku starobiałoruskim pod datą 1501 i widzi w tym zapożyczenie z polszczyzny (*Język polski...*, s. 439).

³⁵ Tamże, s. 442.

walonki ‘cieple wołokowe buty z cholewkami’: *Po zdjęciu tych tam walonków* 62. SW jako gwarowe, SJP bez kwalifikatorów jako zapożyczenie z języka rosyjskiego.

zwierzuk ‘zwierzę, zwierzątko’: *Byliśmy dzikawe zwierzuki* 46. SJP tylko **zwierzak**.

5.2. Słownictwo pochodzące z warstwy narracyjnej, opatrzone już w tekście powieści przez samego Wańkowicza odpowiednimi objaśnieniami (najczęściej w nawiasie), wyodrębnione za pomocą kursywy lub cudzysłowu:

dawolni ‘zadowoleni’: ... *wszystkim my dawolni*, a tylko *serca nam nie okazuje* 104. Forma wyodrębniona za pomocą kursywy. Brak poświadczeń.

doczka – tu ‘dziewczyna, panienka’: ... *urzędnicze doczki* 81. Forma wyrazowa wyodrębniona w tekście powieści za pomocą kursywy. Notuje SW w znaczeniu ‘córka’ z kwalifikatorem gwarowe i informacją o ukraińskim rodowodzie leksemu.

kłasnyj nastawnik ‘wychowawca klasy’: *Wilk cię ugryzł? No i co? – zapytał „kłasnyj nastawnik”, mając niezbyt pochlebne pojęcie o wychowawcu, bo skoro innym razem Tol tłumaczył się, że opóźnił swój przyjazd z powodu „reumatyzmu w głowie”, pedagog zauważył: Chwała Bogu, że choć reumatyzm masz w głowie* 71. Brak poświadczeń w słownikach języka polskiego. Jest to cytat obcojęzyczny, bez wątpienia przejęty z języka rosyjskiego.

kuczja – tu ‘rodzaj salaterki’: *W pośrodku stołu (...) stawiano tak zwaną „kucję” – ogromną salaterkę pochwową, w której mieściły się cztery zasadnicze potrawy Wilii, cztery paskudztwa ku tradycji przyrządzane, których nikt nigdy nie tykał. Jestem przekonany, że „kuczja” sięgała swym pochodzeniem zamierzchłych czasów pogańskich. Był tam kisiel owsiany wyglądający jak brudny kłajster, rozdęte ziarna gotowanej pszenicy, groch i jęczmień oraz mleko ma-*

kowe 37. Słowniki w znaczeniu podanym przez Wańkowicza nie notują. SWil 'słodka potrawa na wigilię', SW **kucja, kucia, kutja, kutyja** jako gwarowe w zn. 1. 'jedna z potraw na Wigilię Bożego Narodzenia', 2. 'wieczera w Wigilię Bożego Narodzenia', 3. 'Wigilia Bożego Narodzenia' z przykładem z Mickiewicza: *Pomnisz, jak w kucję samą... stałam z dziecięciem przed bramą*, 4. 'przeddzień Nowego Roku i Trzech Króli'; SJP **kutia, kucja** jako przestarzałe z ukr. 'wieczera wigilijna' lub 'tradycyjna potrawa wigilijna, zwłaszcza na Litwie i Rusi przygotowywana z gotowanej pszenicy lub ryżu, zwykle z dodatkiem bakalii : *To na Wilię przyjdź do mnie. Moja Weronika przyrządza kutię, o jakiej sam Mickiewicz nie marzył* .

łub: ...ze starej lipy (...) chłopci darli **łub** (korę)³⁶ 98. SL, SWil, SW bez kwalifikatorów, SJP z przykładami z dzieł Kraszewskiego i Chodźki.

odrynka: ...sklecona przeze mnie z desek **odrynka** (stodółka) 26. SL jako nieużywane, SWil bez kwalifikatorów, SW jako gwarowe z białoruskiego, SJP jako regionalizm; zob. też u Abramowicza ³⁷.

pacześ: ...białoruskie makatki z **pacześi** (pakuły – wyczeski z lnu) 107. SWil, SW bez kwalifikatorów, SJP jako gwarowe.

pagaluk: Pochwyciwszy stojący w kącie **pagaluk** rządcy (dębczak o grubej główce – buławie z sęków) (...) gnał za mną w dół po schodach 30 . Brak poświadczeń w słownikach języka polskiego.

piłkarnia: Tutaj przedwieczorną chwilą rozgwarzały się klechdy o **ragana** – czarownicy, i o zakłętej pannie, której

³⁶ Wówczas, gdy znaczenie omawianych wyrazów zostaje podane przez Wańkowicza w nawiasie, pomijam je w części hasłowej.

³⁷ J. Joachimiak, *Regionalizmy...*, s. 49.

pałac zapadły w ziemię („**piłkalnie**” – grodzisko) znaczyl odległy o dwie wiorsty kurhan, o czarodziejskim **źmogu-sie**, tu dzwoniły smętnie 18. Notuje tylko SW w znaczeniu ‘góra sztuczna, kurhan’ z informacją o litewskim pochodzeniu wyrazu.

przebierać ‘karcic, lając’: Z kazalnicy tak bez pardonu z imienia i nazwiska **przebierał** parafian 22. SL, SW i SJP w innym znaczeniu.

ruchać ‘ruszać’: Tu, w Kowieńszczyźnie, żyliśmy bardziej „po domowemu”; wszak od krzyżackich czasów nikt nas nie „**ruchał**” 36. SL z licznymi przykładami, SW jako staropolskie, SJP w tym znaczeniu jako dawne. J.Karłowicz uznaje wyraz za zbędny w ówczesnej polszczyźnie³⁸.

skierdź: ...staremu **skierdziowi** (pastuchowi) 51. SWil, SW jako gwarowe, z informacją o litewskim pochodzeniu rzeczownika, SGP głównie z przykładami z Suwalszczyzny. Na Wileńszczyźnie wyraz należy do warstwy słownictwa potocznego³⁹.

syta ‘miód z wodą’: ...musiała każdej potrawy podlać „**syta**” 37. SL, SW jako prowincjonalizm, SJP bez kwalifikatorów. Jest to, utrzymujący się pod wpływem ruskim na kresach północno-wschodnich, archaizm leksykalny⁴⁰.

trzaśnisko: ...okna wychodziły na **trzaśnisko** (drwalnię) 18. SWil bez kwalifikatorów, SW z dzieł Słowackiego. Z. Kurzowa wśród nazw o charakterze regionalnym wymienia **trzaśnik** ‘część podwórza, gdzie się rąbie drzewo’⁴¹.

woukownia: Zbudować **woukowniu** (pułapki na wilki) 108. SL, SW i SJP nie notują. Bez wątpienia jest to zapo-

³⁸ J. Karłowicz, *Podręcznik...*, s. 62.

³⁹ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 429.

⁴⁰ Tamże, s. 435.

⁴¹ Tamże, s. 424.

życzenie z języków wschodniosłowiańskich; por. rosyjskie i białoruskie **wołk**.

żulik ‘łobuz, oszust’: *Żydki nasze były poczciwe i nic nie miały z żulikami* wspólnego 82. SJP jako pospolite z rosyjskiego.

żurit ‘ganić, karcić’: ...*biskup kalwiński zajadły i Polak prawy, żurił któregoś z poddanych* 78. Wyraz zapisany w tekście powieści kursywą. Bez wątpienia jest to zapożyczenie ruskie.

Charakter kresowy mają nazwy potraw⁴². Wańkowicz w taki oto sposób charakteryzuje litewskie „smakolyki”: ...*jadali „abraduki” – kluski z grubej mąki w słoninie; „skrydle” – z takiejże mąki placki ociekające tłuszczem i twarde jak skóra; „szpekuchy” – pierogi, których cienką powłokę rozdymała masa gorącej słoniny; „szwilpiki” – placki z gotowanych kartofli, pieczone w piecu; „kekory” – także placki nadziewane różnym nadzieniem z mięsa, warzyw i sera – wszystko to pływające w roztopionej słoninie lub zalane sosem zwanym „mizgutia” (słonina z podśmietaniem); wreszcie nie wiem czemu z polska zwany maćkiem, ale piekielnie litewski wymysł – lój barani zakrzepły między dwiema warstwami ciasta. Specjalnym świętem było „skierstuwie”⁴³ – bicie wieprzy, kiedy cały dom objadał się „wiadoramai” (kiszki nadziane tartymi surowymi kartoflami) i „szupienią” (kasza z pęcaku, gotowana na ogonach wieprzowych). Na zimę przygotowywano dla czeladzi tak zwany „kindziuk”, czyli „skilładź” (ten ostatni termin ma*

⁴² Ponieważ wszystkie te nazwy pojawiły się w szczególnym kontekście sytuacyjnym, w bezpośrednim ze sobą sąsiedztwie, wyjątkowo nie włączyłam ich do części słownikowej ułożonej w porządku alfabetycznym.

⁴³ Zob.:

być polski) – *brzuch wieprzowy, tego nabity obrzynkami mięsa, zaprawiony saletrą i korzeniami i wędzony* 18.

Słowniki poświadczają nazwy następujących potraw:

kindziuk – SWil jako *provincialne*, SW *gwarowe*, z informacją o litewskim pochodzeniu wyrazu; por. na ten temat uwagi Z. Kurzowej⁴⁴.

szpekuchy – SW jako *gwarowe*.

szupienia – SWil ‘*potrawa na Żmudzi*’, SW w znaczeniu ‘*fasola na rzadko z kaszą lub mąką*’; por. też. uwagi Z. Kurzowej⁴⁵.

5.3. Słownictwo pochodzące z warstwy dialogowej:

czerepacha ‘*żółw*’: *No cóż wypuczyłasz oczy, jak czerepacha (...) krzyczy z pasją ksiądz Wojtkiewicz* 24. SL w znaczeniu ‘*żółw*’; SW, SJP i SGP 1. ‘*małż rzeczny*’, 2. ‘*żółw*’.

darmojed ‘*darmozjad*’: *Była w domu pocziwa babulka, pielęgniarzka, nazwiskiem Drewojed, zwana przez Żyźniewskiego darmojed* 73. Brak poświadczeń w słownikach języka polskiego.

dureń ‘*głupek*’: *...my z mężem chodzimy jak durnio-wie, tołku żadnego nie pojmując* 52. SW i SL bez kwalifikatorów.

gdyby ‘*jakby*’: *...kiedy szmorga gdyby wiun jakiś* 31. SW w tym znaczeniu jako *gwarowe*.

hadko ‘*przykro*’: *...słuchać hadko* 29. SW jako *gwarowe* z dzieł Sienkiewicza.

jak ten raz – tu ‘*tym razem*’, również może występować w znaczeniu ‘*akurat*’: *Jak ten raz nie zasłużył, to na pewno wart za inne rzeczy* 80. Zapewne z rosyjskiego. Jest to zjawisko językowe potwierdzone w pracach poświęconych

⁴⁴ Tamże, s. 370.

⁴⁵ Tamże, s. 437.

polszczyźnie wileńskiej⁴⁶ bądź zagadnieniom poprawności językowej, ze szczególnym uwzględnieniem polszczyzny kresowej⁴⁷.

juszka ‘klapa do zamykania luzu do pieca, szyber’: ...ostatnie upominanie pod adresem lokajczyka: *Idź popatrzaj, czy juszka w piecu u panicza założona* 29. Jedynie SW ‘blacha, klapa albo zasuwka do zamykania luzu do pieca’ jako gwarowe z języka białoruskiego.

mołodożon ‘świeżo poślubiony mąż, nowożeniec’: *Jaż mołodożon* 103. Brak poświadczeń w słownikach języka polskiego; zapewne zapożyczenie z rosyjskiego bądź białoruskiego.

okruha ‘okrąg’: ...*takiego drugiego dęba w całej okru-
gie nie znaleźć* 99; por. rosyjskie **okrug**.

podkurek ‘posiłek podawany nad ranem po całonocnej pracy’: ...*jeszcze ze dwa kosze zbiorę i na podkurki dla dziewcząt odnoszę* 66. SL i SWil, SJP jako przestarzałe.

tołk ‘sens, logika’: cytata pod **dureń**. SL, SW, SGP w tym znaczeniu z okolic Łomży, Suwałk, Białej Podlaskiej⁴⁸, bez wątplenia pod wpływem rosyjskim.

wiun ‘piskorz’: ...*szmorga do wody (...) gdyby wiun
jaki* 31. SL, SW jako gwarowe, SJP jako regionalizm. Po-
wszechnie na Wileńszczyźnie⁴⁹.

wsamakurat ‘w tym czasie’: ...*wsamakurat wengorzy
wychodź z wody* 31.

wypuczać ‘czynić wypukłym, wypuczonym’, może ‘wy-
trzeszczać’: cytata przy **czerepacha**. SL, SW, SJP, SGP z
różnych gwar. Typowe dla polszczyzny wileńskiej⁵⁰.

⁴⁶ Tamże, s. 364.

⁴⁷ J. Karłowicz, *Podręcznik...*, s. 43; A. Łętowski, s. 81.

⁴⁸ Por. Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 441.

⁴⁹ Tamże, s. 447.

⁵⁰ Tamże, s. 450.

znaczy się ‘to znaczy’: ...*ot niechaj tylko miesionc na pełnia, znaczy sień, weszedszy bendzie jak groch kwitni, wsamaukrat wengorzy na groch wychodzoń z wody* 31, *nimfa, znaczy sień, nad ruczajem na poduszczce* 36. W tekstach dialogowych stosunkowo częste są wtrącenia obcojęzyczne. Użyte przez pisarza dla podkreślenia odrębności sposobu mówienia rdzennej ludności białoruskiej kształtują koloryt powieści, świadczą o wyraźnym zróżnicowaniu etnicznym mieszkającej na kresach ludności.

Tutaj ograniczono się wyłącznie do wymienienia kilku wypowiedzi, które, ze względu na inne cele stawiane niniejszemu artykułowi, nie staną się przedmiotem szczegółowych rozważań, np.: ...*w bliżajszuju oczered* 55 – ‘w pierwszej kolejności’; *Michiej, jakże ty paśmieu?* 74 – ‘Michiej, jakże ty śmiałeś?’; *Zrańnia pojdziem na hłuszcy* 74 – ‘Rano pójdziemy polować na głuszczę’; *Szto ty howorisz?* 78 – ‘co ty mówisz?’; ...*jon uciekaje, jon czelowieka poriezał* 79 – ‘on ucieka, on człowieka zamordował’; *Musić obody nie z naszaho lesa* 83 – ‘Zapewne nie z naszego lasu’.

A koli jona śpic ? 83 – ‘A gdzie ona śpi?’; *Panicz – szepce Felka – dzieuki u puni śpiać* 102 – ‘Paniczu, dziewczęta śpią w stodole’; *Tak jakże biez panou?* 109 – ‘Jakże to bez pana’; *Dunaj na bielku łaje* 112 ‘Dunaj na wiewiórkę szczeka’; *Druhij piaje* 124 – ‘Drugi pieje’; *Paraska, Anulka, chtoż heta wam pozwolił? i sztoż wy robicio? Ciż hetak można?* 126 – ‘Paraska, Anulka, któż wam na to pozwolił? I cóż wy robicie? Czyż tak można?’

5.4. Słownictwo występujące w różnych warstwach wypowiedzi:

kureń ‘lepianka, piwnica, chatka drewniana’:

Warstwa dialogowa: *Ale ten róg koło kurenia jakos jakby schnie* 10.

Warstwa narracyjna: ...*głuszczywy kureń* 118, ...*zostawiwszy konie przy kureniu* 118. SW *kureń*, z ukraińskiego ‘lepianka na kształt piwnicy w ziemię wkopana’, ‘chata drewniana bez komina, dymna’, SJP jako historyczne.

szmorgać, szmyrgać ‘szurać, posuwać’:

Warstwa dialogowa: *Kiedy to człowiek zawidzi, kiedy szmorga do wody, kiedy szmorga – tylko dzierżys – gdyby wiun jaki...* 31.

Warstwa narracyjna: My *szmyrgamy* talerzami 43. Leksem występuje zarówno w pld., jak i pln. dialekcie⁵¹. SW notuje z kwalifikatorem gwarowe, SGP przytacza teksty gwarowe z Litwy. J. Karłowicz wymienia wśród nazw, których mówiący po polsku powinien unikać⁵².

żywioła ‘stworzenie’:

Warstwa dialogowa: ...*wengorz to taka żywioła* 31.

Warstwa narracyjna: *Kiedy przychodzą święta, w czasie których ma się cieszyć każda żywioła (każde stworzenie)* 35. SL poświadcza, podobnie SW i SJP; SGP głównie z Wileńszczyzny; por. też wnioski zawarte w pracy Z. Kurzowej⁵³.

Polski dialekt północnokresowy przejawia, jak wynika z prezentowanego tu materiału, dużą archaiczność, ma liczne zapożyczenia ruskie oraz pewne innowacje własne. Odstępstwa od ówczesnej normy ogólnopolskiej dotyczą tu wszystkich płaszczyzn systemu językowego, choć liczba cech o ruskiej proveniencji jest różna na różnych poziomach owego systemu. Zależy też ona od pozycji społecznej i wykształcenia nadawcy wypowiedzi.

⁵¹ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 436; por. też: Z. Kurzowa, *Polszczyzna Lwowa...*, s. 237.

⁵² J. Karłowicz, *Podręcznik...*, s. 66.

⁵³ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 459.

*

Zjawiska regionalne występujące w badanym tekście literackim stosowane są przez Wańkowicza, poza nielicznymi wyjątkami, z pełną świadomością. Bez wątplenia spełniają one w powieści określone cele stylizacyjne, pojawiają się przede wszystkim w dialogach znakomicie kształtujących kresowy klimat powieści. *Przytoczone przez autora dialogi i monologi bohaterów przekazują zdarzeń (...) Dialekt ten zostaje użyty w wypowiedziach postaci na zasadzie cytatu, a stylizacja taka nosi nazwę stylizacji przytaczającej*⁵⁴.

gionalizmy fonetyczne i leksykalne. Pochodzą one głównie z wypowiedzi bohaterów powieści, zazwyczaj ludzi prostych i niewykształconych, również pracujących na tym terenie księży, niższych rangą urzędników itp. Utrzymywanie się regionalizmów fonetycznych w mowie mieszkańców poszczególnych regionów tłumaczyć należy tym, że sposób wymawiania trudno jest zmienić ze względu na fizjologiczne, a przede wszystkim mechaniczne przyzwyczajenie narządów mowy⁵⁵. Stosunkowo licznie reprezentowane słownictwo regionalne związane jest z kolei w ścisły sposób z realiami ówczesnego życia. Oto przykład, przesyczonej kresowizmami (fonetycznymi i leksykalnymi), wypowiedzi jednego z bohaterów: *Ci wiesz, pania, co ja powiem – ciągnął Małecki, pykając ogromną fajkę że on dlatego i na ziemia idzi, gdyby wonż: ot niechaj*

⁵⁴ Z. Kurzowa, *Elementy . . .*, s. 182; por. też: S. Balbus, *Problem stylizacji w poetyce i niektóre zagadnienia stylu poetyckiego*, [w:] *Poetyka i historia. Konferencja teoretyczno-literacka w Połczynie*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, s. 143.

⁵⁵ T. Lehr-Splawiński, *O mowie Polaków w Galicji*, „Język Polski” II, 1914, z. 2–3, s. 46.

tylko miesionc na pełnia, znaczty sień, weszedzsy bendzie jak groch kwitni, wsamakurat wengorze na groch wychodzoń z wody. Kiedy to człowiek zawidzi, kiedy szmorga do wody – tylko dzierzys – gdyby wiun jaki. A rada jemu można dać, kiedy kto praktyka ma – trzeba jemu naprzeciw piasku podsuponić; jak zapełni na piasek, obojentny w rzeczywiście sień robi 31. W narracji odautorskiej, prowadzonej w 1. osobie l.p., elementów kresowych jest stosunkowo niewiele. Wańkowicz, swój dystans do regionalizmów zaznacza wyraźnie⁵⁶, opatrując zjawiska językowe nie należące do języka ogólnego cudzysłowem lub stosując kursywę. Wańkowiczowska znajomość normy literackiej jest czynnikiem w znacznym stopniu ograniczającym liczbę prowincjonalizmów w warstwie narracyjnej. I tu jednak zdarzają się formy, które nie są rezultatem świadomego wyboru. Te nieliczne regionalizmy świadczące o pochodzeniu pisarza, o jego kresowym rodowodzie oraz silnym związku pisarza z językiem potocznym regionu ograniczają się przede wszystkim do leksyki (*bucz, bajura, ciarach, sołdat, rojst, turlikać, szmyrgać, walonki, punia, skierdź, trzaśnisko, zwierzuk*), niektórych form fleksyjnych (*kwietnych rabatów, mię* zamiast *mnie*), powszechnych na kresach konstrukcji składniowych (*Tol był chłopak jak świeca, Proboszcz był impetyk*). Dystans między mową narratora a mową bohatera jest jednak stosunkowo wyraźny; przeciwstawienie: narracja autorska a wypowiedzi bohaterów (monologi i dialogi) pociąga za sobą opozycję liczby i rodzaju elementów dialektalnych: narracja autorska zawiera nieliczne dialektyzmy leksykalne, słowotwórcze, niekiedy składniowe, wypowiedzi bohaterów charakteryzują się licznymi dialekty-

⁵⁶ Zauważyła to już Z. Kurzowa badając tekst M. Wańkowicza pt. *Ziele na kraterze*; por. Z. Kurzowa, *Elementy ...*, s. 182.

zmami nie tylko leksykalnymi, ale przede wszystkim fonetycznymi, również fleksyjnymi i składniowymi⁵⁷, zaś sam Wańkiewicz potrafi żartować z zabawnych nieporozumień powstających, od czasu do czasu, w związku z nakładaniem się na siebie różnych systemów językowych:

W ogóle polszczyznę wszyscy u nas mówili specjalną, kowieńską, na tle czego bywały nieporozumienia.

– *Podnieś się, dziewczynka* – woła raz ks. Biwott, spowiadając dzieci i nie widząc uczennicy z konfesjonału.

– *Więcej podnieś się, nie widza ciebie.*

– *Więcej!...*

– *Kiedy nie moga* – odpowiada cienki głosik spod okienka konfesjonału. Ksiądz Biwott przechyla się gwałtownie i purpurowieje z gniewu: mała zadarła już spódniczkę wyżej głowy 23.

Inny przykład:

Wracając do księży, sadzano nieraz na tych pierwszych miejscach proboszczów zupełnie nieokrzesanych, synów włościan litewskich, wszystkie jednak gafy pokrywała powaga sukni.

– *Byłem ja, znaczy sień, w Połondze* – opowiadał kiedyś jeden z proboszczuniów rozparty na honorowym miejscu obok powabnej i pięknej doktorowej Rymwid-Mickiewiczowej. *Aż tu idzie biskup Pallulon, zatrzymał się i pyta: Co ty robisz? Moczę sień pasterzu, moczę sień.*

Młodej mężatce zaczynają drgać kąciaki ust z wewnętrznego śmiechu. Proboszczunio ratuje sytuację: wpiera jej z perswazją palec w bok i powiada:

– *Ala nia to, co myślisz* 50.

Można z pewnością stwierdzić, że obecność w utworze językowych elementów kresowych jest istotnym czynnikiem

⁵⁷ Tamże, s. 185.

stylizacyjnym podnoszącym w znaczący sposób ekspresywność wypowiedzi literackiej. W tekście powieści odnajdujemy bowiem nie tylko korzenie pisarza, ale też dostrzegamy niezwykle troskę Wańkowicza o wydobycie kreacyjnych walorów gwary, jako ważnego składnika świata przedstawionego⁵⁸.

⁵⁸ Por. T. Skubalanka, *Historyczna stylistyka języka polskiego*, Wrocław 1984, s. 390.